

МИХАЙЛО ІВЧЕНКО У ПРОКРУСТОВОМУ ЛОЖІ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ

DOI: 10.58407/litopis.250115

© Є. Семенюк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7382-3580>

Мета статті – дослідити особливості прижиттєвої критики творчості Михайла Івченка, зокрема її ключові риси та суперечності. У роботі проаналізовано також тенденції впливу ідеологічного тиску на літературну рецепцію письменника, враховуючи перехід від розмаїття поглядів та оцінок до однозначного засудження його творів у контексті так званої справи СВУ як кампанії проти антирадянських «ворожих елементів». **Методологічну** основу дослідження становлять принципи історико-літературного та дискурсивного аналізу, що дозволяє простежити динаміку критичної оцінки й ідеологічних впливів на літературний процес. **Новизна** дослідження полягає у визначенні ролі прижиттєвої критики та її впливу на М. Івченка. У **результаті** встановлено, що критика творчості автора була глибоко політизованою та гострою, але письменник не зраджував собі, залишався послідовним та не змінював стилю. Автор наголошує на необхідності врахування історичного контексту для повнішого розуміння літературної спадщини письменника.

Ключові слова: Михайло Івченко, літературна критика, прижиттєва критика, СВУ, 1920-ті рр.

Художній текст завжди був своєрідним відображенням епохи, її настроїв та цінностей. Водночас літературна критика – це ще один важливий вимір, який не менш красномовно відбиває характер і дух часу, в якому вона твориться. Через критику ми можемо побачити, які вимоги ставили перед літературою, та які ідеї домінували в суспільному дискурсі в різні періоди.

У контексті Михайла Івченка дослідження прижиттєвої критики набуває особливого значення, адже його творчість розгорталася в часи стрімких соціальних і політичних трансформацій, тож відгуки на його тексти відображають не лише оцінку літературної майстерності, але й тогочасні ідеологічні пріоритети.

Ще одним важливим аспектом прижиттєвої критики є формування образу письменника, адже інтерпретації, які пропонує критика як посередниця між автором і читачем, значною мірою впливають на ставлення до автора та сприйняття його творчості.

Попри невеликий обсяг, доробок М. Івченка неодноразово ставав предметом гарячих дискусій серед критиків, адже твори викликали суперечливі оцінки у представників різних ідеологій.

Аналізуючи відгуки сучасників на творчість М. Івченка, можна виокремити кілька основних суперечливих тем, які стали предметом активних дискусій: стиль, сюжетність, типові персонажі творів, акцент на селянській тематиці, відтворення пейзажів та імпресіоністські тенденції, пантеїстичні мотиви та ідеологічний підхід. Саме ці теми викликали найбільше суперечок та емоцій. Почати варто з особливостей письма, його естетичних виотків, і контексту, в якому писав М. Івченко.

Життя письменника припало на складний і буремний період історичних потрясінь, соціальних трансформацій та політичної нестабільності. Науково-технічний розвиток (НТР) кінця XIX – початку XX ст. стрімко змінив уявлення про світ та самопозиціонування людини, яка перестала бути частиною природи, – вона вийшла з цієї залежності й стала «над» природою, ладна перебудовувати усе на свій смак завдяки здобуткам науки. Очевидно, така зміна ієрархічної парадигми вплинула й на мистецтво та його сприйняття. На думку літературознавиці Анни Білої, «...авангард тут же починає претендувати на володіння і законодавчу роль з характерним для цього руху радикальним реформізмом і непримиренністю щодо минулого, а також витворенням єдиної метамови. Саме тоді починається “регресивний рух”: авангардизм “привласнює” собі НТР, оскільки ототожнює текст і владу. Цим пояснюється “першість” і агресивність “лівого” руху в літературі (у порівнянні з образотворчим мистецтвом) – через історично зумовлене надмірне навантаження вербально-

го рівня (останній прирівнюється до сакрального) ... , володіння мовним дискурсом прямо пропорційне владному контролю»¹.

Додатковим каталізатором розвитку нових напрямків стала війна. Зруйнувавши старий міжнародний уклад, разом з тим вона обірвала період Belle Époque. Нова епоха потребувала нового мистецтва. «Роки Першої світової війни, – твердить Мирослав Шкандрій, – засвідчили появу ще радикальнішої культурної позиції. Футуристи не лише порвали з традицією культивувати “просту” літературу, а й закликали відмовитися від самої концепції національної літератури на користь інтернаціональної, універсальної. На їхній погляд, навіть модерністи стримували розвиток української літератури, зосереджуючись на національних особливостях»².

На цьому тлі М. Івченко продовжував українську літературну традицію. Він не зраджував своєму стилю, не вдавався до жанрових експериментів, уникав літературної моди, хоча добре орієнтувався в тогочасних тенденціях. За весь письменницький шлях М. Івченка його авторський стиль не зазнав різких або значних змін.

Це набуває особливого контрасту в період глобальних змін і пошуків, коли всі гарячково намагалися витворити нове мистецтво і порвати з попередньою українською літературою, яка на ту пору багатьма сприймалася вороже. Тобто в час шалених формальних експериментів та пропагандистських творів, М. Івченко, залишаючись вірним традиції, звертався до стильових засобів романтизму, символізму та імпресіонізму, продовжуючи тяглість української літератури, а не вступаючи в полеміку з її спадком.

Як письменник-дебютант М. Івченко стверджувався в 1917 р. на сторінках відновлено-го «Літературно-наукового вістника», де його оповідання здобули схвальні відгуки критиків: «З інтересом і приємністю читається оповідання М. Івченка “Марійка” й друге його оповідання “До землі”. Діобродій Івченко, порівнюючи недавно став виступати в нашій літературі; його писання роблять гарне вражіння своїм своєрідним ліризмом й сердечністю тону, умінням знайти свіжі фарби й тони у малюванні сільського життя»³.

Проте вже у 1918 р. рецензент Микола Зеров вказує і на недоліки його творів: «По-вість [“Шуми весняні”] читається доволі легко, але по прочитанню не лишає ніякого вражіння: тему розроблено примітивно: од багатьох сторін і сцен віє самим справжнім Арцибашевським “Саниным”, – немає тільки пишного апотеозу героя, що натворивши не дуже славних і не дуже трудних подвигів, іде “назустріч сонцю”»⁴.

Подібні ж закиди звучать і в рецензії Михайла Могилянского на першу збірку творів М. Івченка «Шуми весняні», яка вийшла ще через рік – 1919: «От коли б авторські очі дійсно загорілися “вогнем шукання”, якби він покинув творчість під знаком книжкових впливів і уважнійш поставився до “дійсних фактів” сучасности, може би наша література і збагатилася, коли не “прекрасними палацами”, то художніми творами дійсної цінности. Формальні данності для того у Івченка, безперечно, маються... Теплий ліризм, шляхетний романтизм, незадоволення нудною дійсністю, мрія про “прекрасні палаці” і зараз привабливими рисами прикрашають його новелі»⁵.

Після виходу в світ «Шумів весняних» у творчості М. Івченка настає перерва, викликана політичною нестабільністю. За кілька років його ім'я знову з'являється на сторінках періодики. Проте це вже був час, коли в Україні закріпилася більшовицька влада й почала встановлювати контроль над культурним життям.

А втім, письменник здобув популярність і став помітною фігурою в літературному процесі. Уже у першому виданні «Підручника історії української літератури» (1924), підготовленому «для робітничих факультетів, педагогічних курсів, технікумів та інших шкіл», Олександр Дорошкевич зокрема пише і про М. Івченка. Хоча історик літератури своєрідно дорікає письменникові за персонажів: «Всякий же дотик реальности призводить Івченкових романтичних нитиків до ролі дешевих Дон-Жуанів, прикрашених машкарою розчарування», – все ж визнає: «... збірка “Шуми весняні” безперечно впливає на сучасного читача, не сюжетом, інколи шаблонним, а своїм ліризмом, своїм емоційним офарбленням. Лірична стихія дуже сильно в збірці, інколи цілком навіть покриваючи сюжетний стовбур ... Тим то “Шуми весняні” в свій час звернули на себе увагу». Розгляд творчості М. Івченка дослідник завершує побажаннями авторові динамізації майбутніх текстів і називає його «письменником з безперечним мистецьким хистом».

¹ Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки. Донецьк, 2004. С. 67.

² Шкандрій М. Модерністи, марксисты і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років. Київ, 2006. С. 24.

³ Жученко М. Українське письменство в 1917 році. *Літературно-науковий вістник*. 1918. Т. LXIX. Кн. II/III. С. 235.

⁴ Зеров М. Українське письменство в 1918 році. *Літературно-науковий вістник*. 1919. Т. LXIII. Кн. III. С. 334.

⁵ Могилянский М. Нові збірники оповідань. *Літературно-науковий вістник*. 1919. Т. LXXV. Кн. VII–IX. С. 176.

⁶ Дорошкевич О. Підручник історії української літератури. Харків–Київ, 1924. С. 346–347.

Наступною вийшла збірка «Імлистою рікою». Аналізуючи її, відомий бібліограф і літературознавець Олександр Лейтес зазначає, що вона, хоч і вийшла друком аж через 8 років після першої, зберігає стильову цілісність: «8 років – строк чималенький, – особливо якщо мати на увазі нашу насичену подіями та переживаннями добу і той величезний зигзагоподібний – з підйомами та зривами шлях, що його, звичайно, проходить кожен стиліст і художник, що живе переживаннями свого бурхливого часу.

І ось тут якраз передусім треба відзначити цікаве явище. Діапазон повістярського стилю М. Івченка дуже невеликий. М. Івченко ішов своїм простим шляхом – майже не ухиляючись в бік на протязі 8 років, аж чудом здається. ... М. Івченко ішов і йде увесь час шляхом здорового реалізму. ... не має потягу ні до захватно-агітаційного вихвалання, ні до саркастичного, сатиричного портретування»⁷.

Критик Фелікс Якубовський також звертає увагу на самобутність і певну незалежність творчості М. Івченка від зовнішніх обставин: «Бувають такі особливі письменники. Коли навколо шумує літературна повінь, вибиваються нові струмки, вирують суперечні течії, їх творчість тече зовсім окремою, спокійною, начебто й чужою, байдужою до всього, що робиться навколо, річкою. І ще трудніше визначити течію, коли ця річка, імліста, плутана, коли іноді тяжко помітити навіть, яких змін завдають час і простір цій течії»⁸.

Видана того ж року невелика збірка «Порваною дорогою» отримала негативний відгук від Івана Лакизи. Рецензент закидає авторові «брак живої дії, штучне притягнення психологічних моментів, блідість дієвих осіб, обмеженість щодо розгортання сюжетів, невдалість спроб зв'язатися з сучасністю»⁹.

Зрештою він констатує, що «такою є вже природа М. Івченка: виднокруг у нього надто малий, йому трудно в нього вкласти свої життєві спостереження, накреслити широкую перспективу, розгорнути її, вивести на певну путь. А це завдає вже авторіві прибрати собі певної літературної манери, певного характеру, твердо стати на власні ноги»¹⁰.

У рецензії на ту саму збірку «Порваною дорогою» поет і критик Яків Савченко (колишній символіст) також звертає увагу на те, що сюжет для М. Івченка другорядний, але вже без докору: «Характерне для всіх трьох оповідань [“Порваною дорогою”, “Ранок”, “Землі дзвонять”] – відсутність зовнішньо-розгорнутого й закінченого сюжету. ... письменник свідомо обмежує свої сюжетні ресурси, ставлячи їх у тісну залежність од тих проблем, які письменник втілює в кожному окремому випадкові. Але через те, що письменник не до кінця розв'язує проблеми в цих трьох оповіданнях ... а тільки намічає їх і так би мовити “заряджує” їх певним ідеологічним напрямком – одпадає потреба в розгорнутому сюжеті. Автор обмежується тут конспективно – стислою і спрощеною формою сюжету, беручи тільки один епізод фабульного значіння, що може висвітлити психо-ідеологічну проблему оповідання»¹¹.

Із цим погодився й Олександр Білецький, зазначивши: «Проблема сюжетності авторові виразно нецікава»¹². Натомість голова спілки селянських письменників «Плуг» і редактор її журналу «Плужанин» Сергій Пилипенко, відгукнувшись на цю саму збірку, інакше оцінив її автора, назвавши М. Івченка свого роду продовжувачем традиції української літератури: «Отож бачимо перед собою одного з останніх могикан в українській літературі і щодо стилю, і щодо ідейності – представника романтичного ідеалізму, яким показав себе Івченко в двох попередніх збірках (“Шуми весняні” і “Імлистою рікою”)»¹³.

Оцінюючи вже третю збірку «Землі дзвонять», І. Лакиза, який негативно відгукнувся про попередню збірку М. Івченка, цього разу визнав і достоїнства автора: «М. Івченко – письменник цільний: в його творчості завжди гармонійно поєднано художній задум, світогляд з мистецькими способами витрактовання. Розвиток такого письменника завжди може йти тільки органічно, а це визначає й певну повільність, поступовість, та, мовляв, консерватизм»¹⁴.

Справді, художні засоби, яким надає перевагу М. Івченко, а саме увага до художньої деталі, паралелізм, портрет, інтер'єр, насамперед пейзаж, а також тонкий психологізм

⁷ [Лейтес А.]. [Рецензія на:] М. Івченко. Імлистою рікою. ДВУ, стор. 302. *Культура і побут*. 1926. 14 лютого. № 7. С. 7. Підпис – А.Л.

⁸ Якубовський Ф. Під водами імлістої річки. *Червоний шлях*. 1926. № 2. С. 166. Рецензія на: Івченко М. Імлистою рікою. Збірка друга. К., 1926. 304 с.

⁹ Лакиза І. [Рецензія на:] М. Івченко. Порваною дорогою. Оповідання. В-во письменників «Маса». К., 1926. *Життя й революція*. 1926. № 12. С. 100–101.

¹⁰ Там само.

¹¹ Савченко Я. [Рецензія на:] Івченко М. Порваною дорогою. В-во письменників «Маса», 1926 р., ст. 96. *Червоний шлях*. 1927. № 1. С. 320.

¹² Білецький О. Проза взагалі й наша проза. 1925 р. *Червоний шлях*. 1926. № 3. С. 136.

¹³ Пилипенко С. [Рецензія на:] М. Івченко. Порваною дорогою. Оповідання. В-во «Маса», К., 1927, с. 96, ц. 55 коп. *Плужанин*. 1927. № 2. С. 26.

¹⁴ Лакиза І. [Рецензія на:] М. Івченко. Землі дзвонять. ДВУ, с. 346. *Життя й революція*. 1928. № 5. С. 170.

сприяють творенню цієї особливої ліричної та імпресіоністичної атмосфери. Автор зосереджується на передачі стану та враження, залишаючи історію другорядною.

За це його називали безсюжетним письменником і часто дорікали. Особливо на тлі активного розвитку жанрової літератури, одними з важливих ознак якої були сюжетність і динамізм.

Що «сюжетна цікавість» стоїть нижче за «художню кваліфікацію Івченківських оповідань, що “на високому рівні”» зауважив також О. Лейтес. Натомість Ф. Якубовський заперечує, що М. Івченко безсюжетний письменник: «Ніхто не візьме Івченка за зразок сюжетного письменника. Кажуть, що Івченка читати нудно. А проте не можна сказати, що він є письменник безсюжетний. Проаналізувавши з цього погляду його твори, ми вважаємо його за більше сюжетного письменника, ніж Косинку, Підмогильного, навіть Хвилювального. В Івченка буває інтрига, буває й ґрунт для ідеологічного висновку на сюжетному тлі. Проте, все це не доведено до належної яскравості й чіткості. Усе це часто тоне в акварельних прийомах письменникових. Тепер Івченко, на нашу думку, талановитий і цікавий, але місячний, а не сонячний письменник. А такий тепер завжди стоятиме на другому плані. І це природньо»¹⁵.

Особливої уваги заслуговує аналіз персонажів М. Івченка. Це люди невизначені, інколи розгублені й загублені. Вони в постійному пошуку ідеалу, їм важко прийняти брутальну реальність і тягар побутових клопотів. Вони відчайдушно прагнуть краси, адже це люди природи, землі. Часто зовнішні обставини призводять їх до роздвоєності та нещастя. М. Івченко фокусується на внутрішньому світі цих своїх героїв, на моменті їхнього щирого переживання, намагаючись створити навколо цього щільну атмосферу і передати весь масштаб емоції. Часто для підсилення автор звертається до прийому паралелізму, коли пейзаж перегукується з настроями героїв.

От і Я. Савченко вважає характерною рисою персонажів М. Івченка те, що вони «живуть глибшим внутрішнім життям», «хоч і селяни, мають складнішу психіку», «кожен – по-своєму філософ»¹⁶.

Але тоді ці риси переважно засуджували як такі, що не відповідають викликам і вимогам доби, а також продовжують застарілу, а подекуди й ворожу та контрреволюційну, національну традицію української літератури. Модними стали ідеалізовані герої, діяльні сильні люди, що змінювали реальність згідно своїх потреб – долали перешкоди та перемалювали природу.

Тож не дивно, що багато критиків дорікали М. Івченкові за таких персонажів, називаючи їх старомодними, пасивними, бездіяльними, далекими від реальності мрійниками та навіть нитиками.

Наприклад, відомий бібліограф Юр Меженко пише про персонажів М. Івченка так: «Невиразні й недокінчені естети», «безбарвні мрійники, з неясними бажаннями, з майже невиявленими прагненнями», «безіндивідуальні індивіди», яких «перемагає життя», «зашкарублі душі, або сліпо некультурні, або сліпо культурні (все одно сліпі) особи, що стороною обходять життя і не чувають його гучних голосів»¹⁷.

За соціальною приналежністю персонажі М. Івченка переважно селяни, а події розгортаються в селі. У 1920-х роках це вже вважалося старомодним: у контексті індустріалізації актуальним хронотопом тепер вважалося місто. Але М. Івченка як співця природи й людей землі воно не так цікавило. Для нього село, на відміну від метушливого міста, – це простір спокою, світлого смутку, зрозумілості, простоти і обережного щастя. При цьому автор не оминає проблем «розкуркулення», продрозкладки, колективізації, гноблення, бідності й голоду, тож іноді село постає як дуже неблагополучний простір безнадії та побивань, де життя в кращому разі нудне й одноманітне.

Тож саме на селі, при чому як дореволюційному, так і тому, що почало змінюватися під пануванням більшовиків, послідовно зосереджувався письменник.

О. Лейтес писав про це так: «Тематика М. Івченка – селянська. Але він воліє показувати інтелігента на сільському тлі, при чім зовсім не з погляду класових конфліктів. Психологічні типи, ліричні настрої – його далеко більше цікавлять, ніж соціальні сюжети. ... Він швидше намагається переходити від революційного сюжету до ліричного оформлення, від фабули – до імпресіоністичних картинок природи. “Чуття природи” хороше і пов-

¹⁵ Якубовський Ф. До кризи в українській художній прозі. Під водами імлістої річки. *Життя й революція*. 1926. № 1. С. 46.

¹⁶ Савченко Я. [Рецензія на:] Івченко М. Порваною дорогою. В-во письменників «Маса», 1926 р., ст. 96. *Червоний шлях*. 1927. № 1. С. 319–320.

¹⁷ Меженко Ю. Про твори Михайла Івченка. (З літературного щоденника). *Життя й революція*. 1926. № 10. С. 41–45.

не, що пронизує книжку [“Імлистою рікою”] – звільняє нас від особливо настирливих “соціальних” та “сюжетних” претензій до неї”¹⁸.

Письменник і критик Сергій Пилипенко вважав, що М. Івченко «ідеалізує сільське су-мирне (ніби-то!) життя», а також те, що персонажі «ніяк ще не попадають у ногу з сучасним життям, не пізнають бадьорого патосу революційного сьогодні»¹⁹.

Варто розкрити ще одну рису творчості М. Івченка, яка теж стала предметом дискусій та незадоволення серед критиків, – відсутність прямого моралізаторства. Автор тяжіє до зображення контексту й розкриття людських переживань у ньому, а не повчання чи агітації. Цей принцип невтручання постійно зазнавав критики.

Наприклад, на думку І. Лакизи, «слабкість» М. Івченка полягає в тому, що, порушуючи питання, він не дає на них відповідей: «Автор не знає, губиться в безпорадності, не даючи майже жодних перспектив; саме в цьому й слабкість оповідання. Але такою вже є природа М. Івченка: виднокруг у нього надто малий, йому трудно в нього вкласти свої життєві спостереження, накреслити широку перспективу, розгорнути їх, вивести на певну путь»²⁰.

Аналізуючи оповідання «Порваною дорогою», Я. Савченко вважає, що М. Івченко «утримуються від того, щоб показати, на чийому ж боці [серед персонажів] його особисті симпатії». Так само і Юр Меженко був незадоволений браком декларування політичних поглядів: «Прочитав “Смертний спів”. А з ким Івченко? Свою прихильність кому віддає? Оповідання без тла; випадковий епізод; ні дії, ні характеру; плутаність, напруженість слів і схематично змальованих персонажів. Автора в оповіданні не почував. Ніби він викреслював все, що тільки могло виявити авторове ставлення до оповідання»²¹.

До схожого висновку приходять і Ф. Якубовський: «Івченко одстає од Тичини, коли брати це з погляду погодження індивідуального з колективним. Для ролі письменника, організатора читачевої волі, йому багато чого бракує. Часто з нього навіть – письменник-дезорганізатор. Спричиняється до цього, звісно, загострений підкреслений індивідуалізм усієї письменникової вдачі. Це поки що письменник чернець, що споглядає на світ з вузького віконця своєї келії. А завтра... що буде завтра, на це Івченко не дає поки що ніякої відповіді, або ж десь глибоко ховає її під каламутною течією імлистої річки»²².

Ще одним суперечливим аспектом були релігійні переконання письменника та те, як він відбивав їх у творчості. Щодо християнства в нього не було однозначного ставлення. Інколи він міг зображувати священнослужителів, християнські атрибути чи ритуали з на-смійшкою або навіть знуцальною сатирою, а інколи – серйозно, з великим трепетом і повагою.

Також у своїх записниках і щоденниках він часто звертався до Бога, просив Його, до-рікав, дякував. Водночас М. Івченко незмінно вірив у природу, у силу землі. Зокрема й то-му в його творчості так багато ліризму, імпресіоністських тенденцій та настільки важливу роль відіграє пейзаж. Сучасники М. Івченка такий світогляд і пієтет до природи називали пантеїзмом, цей термін тоді був поширеним і модним.

О. Білецький взагалі стверджував, що «сила М. Івченка – в пантеїстичному ліризмі», називає його авторовою основною рисою, яка до всього є запорукою оригінальності. Вод-ночас «він же поки що і перешкоджає його [Івченка] талантові далі розвиватися»²³. О. Лейтес пов’язував так званий пантеїзм із принципом відсутності прямого моралізатор-ства письменника: «Пантеїстичний ухил і символічна манера творчості ... дає змогу Ів-ченкові не зачіпати ні побутових типів нового села, ні його конкретних проблем»²⁴.

Комуністична влада була налаштована вороже щодо будь-яких проявів віри. Попри це М. Івченко, як завжди, не зраджував собі й незмінно працював у своєму стилі, намагаю-чись не ігнорувати духовність і своєрідне християнство в атеїстичному контексті радян-ської доби. Через це Ф. Якубовський називає М. Івченка «тонким музикою, що шукає гар-монії з дисонансів». А проте критик не вірить, що письменникові «пощастить відшукати тут будь-якої гармонії». Наприклад, в оповіданні «Із днів польових» ми бачимо цікаву ци-

¹⁸ [Лейтес А.]. [Рецензія на:] М. Івченко. Імлистою рікою. ДВУ, стор. 302. *Культура і побут*. 1926. 14 лютого. № 7. С. 7. Підпис – А.Л.

¹⁹ Пилипенко С. [Рецензія на:] М. Івченко. Порваною дорогою. Оповідання. В-во «Маса», К., 1927. *Плужанин*. 1927. № 2. С. 26.

²⁰ Лакиза І. [Рецензія на:] М. Івченко. Порваною дорогою. Оповідання. В-во письменників «Маса» К., 1926. *Життя й революція*. 1926. № 12. С. 101.

²¹ Меженко Ю. Про твори Михайла Івченка. (З літературного щоденника). *Життя й революція*. 1926. № 10. С. 44.

²² Якубовський Ф. Під водами імлистої річки. *Червоний шлях*. 1926. № 2. С. 169. Рец. на: Івченко М. Імлистою рі-кою. Збірка друга. Київ, 1926. 304 с.

²³ Білецький О. Проза взагалі й наша проза. 1925 р. *Червоний шлях*. 1926. № 3. С. 136.

²⁴ [Лейтес А.]. [Рецензія на:] М. Івченко. Імлистою рікою. ДВУ, стор. 302. *Культура і побут*. 1926. 14 лютого. № 7. С. 7. Підпис – А.Л.

тату, яка стала резонансною: «Христос і Маркс зустрілись і не впізнали один одного». Ф. Якубовський коментує це так: «Христос і Маркс не зустрічаються ніколи, бо там, де є Маркс, ніяк не може бути Христа. Він його витісняє. Коли хочете, це є ідеологічний і психологічний закон Архимеда, що його ніяк не може збagnути Івченко»²⁵.

Відчуваючи політичний тиск і, можливо, передчуваючи репресії, у автобіографічних записах 1929 року М. Івченко згадує історію своєї родини так: «Батьки мої походять з козаків, з тих недобитків давньої гетьманщини, що по всіх змаганнях тихо посіли собі сотнями на землі хліборобствувати. Деякі спритні критики з цього дрібного факту хотіли б зразу залучити мене до куркулів. В батька мого було 9 десятин землі на 9 душ родини. Отже, як не мудруйте, а далі звичайнісінького середняка не дістанешся»²⁶.

Тобто письменник відчував потребу виправдовуватися за своїх батьків, за своє походження. Це ще один красномовний документ, що засвідчує соціальну напругу та тиск.

Якщо розглянуті вище критичні відгуки насправді різні, неоднорідні, що видно як на прикладах докірливих пасажів, так і на словах схвалення та прихильності, то згодом ситуація стає однозначною.

Роман М. Івченка «Робітні сили» виходить 1929 р., а невдовзі по тому автора арештовують по сфабрикованій справі Спілки визволення України (СВУ). Цей факт суттєво позначився і на відгуках критиків на новий твір письменника, адже відтепер М. Івченко – «ворог».

На тлі посилення соціальної напруги й тиску радянської влади наприкінці 1920-х років розпочався так званий процес СВУ – нібито антирадянської контрреволюційної організації, якої насправді ніколи не існувало. СВУ була вигадкою радянського Об'єднаного Державного Політичного Управління (ОДПУ). Цей орган спеціалізувався на боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, забезпеченні державної безпеки та боротьбі з «антирадянськими елементами».

Метою створення так званої СВУ було дискредитувати та ліквідувати активних українців серед мистецької, наукової та церковної інтелігенції, стимулювати ворожнечу до прихильників українізації та скомпрометувати саму політику українізації, а суттю – обґрунтування масових переслідувань.

М. Івченкові дали умовний термін і він залишився живим. Але час, проведений в ув'язненні – з арешту у вересні 1929 р. й до суду у квітні 1930 р. – став неймовірно травматичним для письменника. На основі матеріалів слідчої справи М. Івченка можна простежити, як він поступово змінює показання. У першому свідченні, згадуючи деякі літературні вечірки, письменник однозначно й навіть з дешицею гумору заперечує «антирадянську діяльність»: «Ніде на цих сходинах якихось розмов на політичні теми, що критикували б радянський устрій, я не чув і мушу сказати, що збіговисько літераторів любить здебільшого обгострено й жваво говорити й дискутувати на літературні теми»²⁷.

Але знову й знову на допитах описуючи ті самі гостини у своїх свідченнях, письменник поступово «згадує» якісь нові дискредитуючі подробиці: «В попереднім своїм свідченні я дуже багато даних пропустив тільки тому, що був дуже схвилюваний, не міг зібратися з думками, щоб подати всі дані в повнім і послідовнім порядку. Тепер же, згадавши за всю свою діяльність, подаю цілком щирий звіт за свою громадську й політичну діяльність та соціально-політичний світогляд»²⁸.

Далі М. Івченко «зізнається», що був учасником різних гуртків і організацій та по-іншому говорить про свої політичні переконання: «Оцінюючи тепер цю свою пору діяльності мушу сказати, що мої національно політичні погляди, як і погляди більшої частини статистичної організації ґрунтувались на засадах радикально-демократичної, дрібно-буржуазної української партії, що своєю національно політичною стороною намагалась прикрити соціально-економічні противенства. ...

Оцінюючи всі ті збори, що відбувалися в Старицької-Черняхівської і на яких брав участь і я, я тепер бачу, що вони становили собою повне організоване товариство, що ставило собі метою всякими способами – поширенням політичних інформацій, критикою поточної радянської політики й інш. – організувати певні антирадянські думки й настрої серед суспільства»²⁹.

Від допиту до допиту кількість «пригаданих» фактів, прізвищ та зізнань, так само як і чужих письменнику шаблонних фраз і канцеляризмів, тільки зростає.

²⁵ Якубовський Ф. Під водами імлістої річки. *Червоний шлях*. 1926. № 2. С. 167. Рец. на: Івченко М. Імлистою рікою. Збірка друга. Київ, 1926. 304 с.

²⁶ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 109. Од. зб. 20. Арк. 1–2.

²⁷ Галузевий державний архів СБУ. Ф. 6, №67098-ФП. Допит 18.10.1929. Арк. 5 зв.

²⁸ Там само. Допит 04.11.1929. Арк. 1.

²⁹ Там само.

Для літературних критиків ця подія була ніби помахом червоного сукна для бика: творчість М. Івченка враз стала мішенню, тренажером для вправ із жовчних коментарів, аби вислужитися перед владою.

У цьому контексті найбільше відзначився поет і критик Михайло Доленго, який на початку 1920-х років писав вірші, позначені сильними впливами символізму, а згодом став членом Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, яка підтримувала лінію партії в літературі. Рецензент огульно твердить, що враження від творів М. Івченка в нього «в основному негативне: як матеріал до художнього пізнання життя вони [твори] не цікаві, бо забагато в них суб'єктивізму, ... твори великою мірою занепадні, реакційні. Зокрема описи природи в М. Івченка, на наш погляд, занадто солодкі, розпливчасті, не організовані»³⁰.

Критик дорікає авторові за примітивність, провінціалізм, «пасивний соціальний нігілізм», і нарешті за «буржуазність», при чому стверджує, що творчість М. Івченка не дрібнобуржуазна, а «просто буржуазна, занепадно-буржуазна».

Рецензію «Що треба і чого не треба» на роман М. Івченка «Робітні сили» критик починає так: «Нам залишається ще переглянути питання про одіозний твір М. Івченка “Робітні сили”». Він, цей буржуазний твір, відносно його класової домінанти ми не сперечаємось, набирає для нас своєрідної актуальності саме як бойова мішень, що на ній ми перевіряємо влучність нашої методи й класовість нашої войовничої методології. Саме як мішень, і був цей твір запропонований в моїй статті “Що саме тепер нам треба робити?”. Він був протиставлений пролетарській літературі саме як найяскравіше, найталановитіше літературне втілення буржуазного опору. “Робітні сили” на тому боці літературного фронту, товариші, не тачанка, а танк»³¹.

Далі М. Доленго звинувачує інших критиків у тому, що вони недостатньо суворо оцінювали цей текст, що призвело до «першого успіху білого танка в нашому запіллі», водночас відверто глузує над М. Івченком щодо втягнутості його до процесу так званої СВУ. Наприклад, так: «“Робітні сили” зовсім не є такі щирі й наївні, як уявляє собі тов. Б. Коваленко у своїй блискучій статті “Марксизм чи форсоцівство”. ...

Б. Коваленко йде тут М. Івченкові на допомогу: правильно, мовляв, пане, кажете, буржуазна ця вся технічна інтелігенція, довели, поважний СВУ'овець, переконали. І ніколи з них [ідеться про персонажів роману] пуття для “нас” не буде, забирайте “ви” їх собі, до СВУ. М. Івченко, як автор цього політичного роману, що відбиває погляди СВУ, як правильно сказав, але не показав тов. Б. Коваленко, дякує критикові-марксистові Б. Коваленкові і, в цілковитій з ним згоді, додає “что и требовалось доказать”. Білий танк може з рейду по “Літгазеті” й “Молоднякові” повертати до СВУ з трофеями»³².

Усього на трьох сторінках, присвячених М. Івченкові, слова «дрібнобуржуазний» і «буржуазний» повторюються 25 разів. Ба більше, намагаючись переконати читача, М. Доленго повторює практично одне й те саме речення – з нього починаються три абзаци в різних місцях статті:

«М. Івченко виводить дрібнобуржуазних радянських інтелігентів».

«Отже, М. Івченко виводить дрібнобуржуазних радянських інтелігентів».

«М. Івченко створює буржуазні образи дрібнобуржуазних героїв».

Ця стаття М. Доленго настільки емоційна, глузлива та токсична, що навіть має редакторську зноску – «стаття дискусійна».

Ще одним дуже красномовним описом становища літературної критики може бути спогад Григорія Костюка про те, як М. Хвильовий вмовив його написати рецензію на роман «Робітні сили» М. Івченка для «Пролітфронту». Він викладає її «творчу історію»: «Коли через кілька днів я приніс статтю, Хвильовий відразу ж при мені її прочитав. Прочитавши, деякий час мовчав. Потім поволі сказав:

– Стаття – добра. Тільки ви забули про час, у який пишете й про кого пишете.

...

– Візьміть статтю й зробіть з неї те, що треба. Врахуйте контрреволюційність СВУ і наш невблаганний час.

Я якусь мить мовчав. Я бачив і відчував, як тяжко дається Хвильовому ця роль, але тепер я не мав сумніву, що інакше бути не могло. Я тільки тихо сказав:

– Я... спробую, Миколо Григоровичу. Але чи вийде в мене що-небудь, не знаю.

– Мусить вийти, – кинув він мені, ледь-ледь посміхаючись.

Я статтю ґрунтовно переробив у стилі тогочасної політико-наступальної чи викривальної критики. “Робітні сили” в цій редакції вже були “вилазкою класового ворога на літера-

³⁰ Доленго М. Що треба і чого не треба. *Гарт*. 1930. № 3. С. 191.

³¹ Там само.

³² Там само. С. 194.

турному фронті”. Це біла річ, яку я писав, стаючи собі на горло, гвалтуючи своє сумління. Я не соромлюся цього. Бо це тільки свідчить, у яких умовах доводилось моєму поколінню жити та якими отруйними флюїдами дихати. Тоді ще не міг, як у післясталінські 60–70 роки, народитися Гелій Снегірьов, щоб відважно, перед фактом реальної смерті, виставившись гордо на весь зріст, устати й плюнути в лице всесильному тиранові. То було передгроззя великого терору тридцятих років. Ми були, як заворожені кролики перед пащею удава»³³.

Що було в оригінальній рецензії Г. Костюка – невідомо. А от у переробленій під агресивною назвою «Трибуна селекційної станції СБУ» (дія роману відбувається на селекційній станції) критик ототожнює М. Івченка з головним героєм роману професором-селекціонером Савлутинським: «Автор вдовбує в голову читачеві можливість, шляхом селекції вивести якнайкращий сорт і рівнобіжно – цю можливість, цю методику застосовує і до української нації. ...»

Хто ж такі ці сильні, гідні продовжувати доброякісний “сорт” української нації, кущики, що їх треба залишати на селекційних рядках, і хто ці крихкі рослини, що призводять до деградації колись прекрасний сорт і яких дбайлива рука оранжерійного “садівничого” – Михайла Івченка – просто вириває й кидає геть?»³⁴.

Далі Г. Костюк пояснює, нібито за М. Івченком, що гідні персонажі – це селекціонер Савлутинський, «ніхто інший як ідеолог необуржуазії, з принципами західно-європейського фашизму», та «тиха аполітична дівчина» Оріся, а всі інші персонажі – непотріб чи бур’ян. Критик навіть дорікає вищезгаданому рецензенту Доленгові за «поблажливе ставлення» до головного героя роману.

Врешті Г. Костюк закидає М. Івченкові буржуазність, хуторянство, міщанство, фашизм тощо, та висновує, що «Робітні сили» – трибуна ворога, і що проблеми селекційної станції – це «безперечно, проблеми контрреволюційної “Спілки визволення України” на чолі з академіком Єфремовим»³⁵.

М. Івченко ніколи не висловлювався щодо критичних відгуків на свої твори, і на закиди у свій бік ніколи не реагував. Єдиний раз, коли письменник відреагував – це в останньому абзаці автобіографії «З минулого» 1929 р.: «Я дуже уболіваю, що не можу зробити приємності своїм критикам: – писати так, як вони велять мені. І на виправдання мені стає тільки та думка, що це в мені говорить спадщиність в поглибленім сприймані природи, спадщиність, яку проте не швидко щастить людині перемогти»³⁶.

Отже, період активної творчості М. Івченка припав на роки карколомних перетворень. Нова влада, яка закріпилася на більшості теренів колишньої Російської імперії, намагалася використати діячів культури для обслуговування своїх інтересів. Одним із методів впливу на письменників була літературна критика. Прижиттєва критика творчості М. Івченка як письменника, який не мав на меті закріплювати здобутки революції та прославляти радянську владу, не пристосовувався, не агітував, на початку була суперечливою й неоднозначною, а пізніше стала просто таки ненависницькою. А проте, письменник не звертав із наміченої стежки, був вірним собі й не зважав на злобителів.

References

- Bila, A. (2004). *Ukrainskyi literaturnyi avanhard: poshuky, stylevi napriamky* [Ukrainian literary avant-garde: Searches and stylistic directions]. Donetsk, Ukraine.
- Kostiuk, H. (2008). *Zustrichi y proshchannia: Spohady u dvokh knykhakh* [Meetings and Farewells. Memoirs], vol. 1. Kyiv, Ukraine.
- Shkandrii, M. (2006). *Modernisty, marksysty i natsiia. Ukrainska literaturna dyskusiiia 1920-kh rokiv* [Modernists, Marxists, and the Nation: Ukrainian Literary Discussion of the 1920s]. Kyiv, Ukraine.

Семенюк Єгор Олегович – аспірант Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (вул. М. Грушевського, 4, кімн. 109, м. Київ, 01001, Україна).

Semeniuk Yehor – PhD student at the Shevchenko Institute of Literature (M. Hrushevsky str. 4, ap. 109, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: yehor.semenyuk.1@gmail.com

³³ Костюк Г. Зустрічі й прощання: Спогади у двох книгах. Київ, 2008. Кн. 1. С. 283.

³⁴ Костюк Г. Трибуна селекційної станції СБУ. *Червоний шлях*. 1930. № 5–6. С. 158.

³⁵ Там само. С. 163.

³⁶ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 109. Од. зб. 20. Арк. 53.

MYKHAILO IVCHENKO IN THE PROCRUSTEAN BED OF LITERARY CRITICISM

The purpose of the article is to explore the features of the contemporary critique of Mykhailo Ivchenko's literary work, focusing on its key traits and contradictions. The study also analyzes the influence of ideological pressure on the literary reception of the author, emphasizing the shift from a diversity of opinions and assessments to unequivocal condemnation of his works in the context of the so-called «Union for the Liberation of Ukraine» trial, which served as a campaign against anti-Soviet “hostile elements.” **The methodological foundation** of the research lies in the principles of historical-literary and discursive analysis, enabling a trace of the dynamics of critical assessment and ideological influences on the literary process. **The novelty of the study** is in identifying the role of contemporary critique and its impact on M. Ivchenko. **Findings** reveal that criticism of the author's work was deeply politicized and sharp, yet M. Ivchenko remained consistent, true to himself, and steadfast in his stylistic choices. The author underscores the necessity of considering the historical context to fully understand the literary legacy of the writer.

Key words: Mykhailo Ivchenko, literary criticism, criticism during the writer's lifetime, SVU, 1920s.

Дата подання: 22 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 18 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Семенюк, Є. Михайло Івченко у прокрустовому ложі літературної критики. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 181–189. DOI: 10.58407/litopis.250115.

Цитування за стандартом APA

Semeniuk, Y. (2025). Mykhailo Ivchenko u prokrustovomu lozhi literaturnoi krytyky [Mykhailo Ivchenko in the Procrustean Bed of Literary Criticism]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 181–189. DOI: 10.58407/litopis.250115.

